

ПРОБЛЕМА АВТОНОМІЇ ЗАКАРПАТТЯ ТА ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Сергій Адамович

Дезінтеграційні процеси в СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. і національне відродження в УРСР на Закарпатті знайшло відображення в активізації політичного русинства. В регіоні зусиллями групи активістів було започатковано рух, що спрямовувався на прищеплення русинам окремої від українців ідентичності й використання етнічної окремішності задля обґрунтування вимог автономного статусу Закарпаття в Українській державі.

В умовах становлення незалежної України проблема русинства становила загрозу територіальній цілісності і самому існуванню української державності. У зв'язку з цим дослідження причин і висвітлення можливих варіантів розв'язання окреслених питань становить важливу наукову проблему.

У численних наукових та публіцистичних працях прихильники української орієнтації Закарпаття і відомі вітчизняні науковці Ю.Балега, С.Віднянський, О.Гаврош, В.Довгей, О.Майборода, О.Мишанич, М.Панчук, І.Пасемко навіть не ставили під сумнів ідентичність русинів з українцями і вважали, що це питання закарпатці для себе давно вирішили¹. Проукраїнські позиції зайняли вчені діаспори Ю.Бача, М.Горбаль, В.Маркусь, М.Мушинка².

Дослідники – захисники русинства І.Гранчак, П.Магочі, М.Макара, І.Мигович оцінюють русинізм як течію суспільного життя Закарпаття, що не вносила зовні ворожими силами, а є наслідком внутрішніх етносоціальних процесів³. Ще радикальнішою є позиція русинських діячів І.Попа, М.Алмашія, П.Годьмаша, І.Туряниці, М.Шарги, які вважають, що русини походять від окремого слов'янського племені чи групи племен і закарпатське населення зовсім не є “тілкою єдиного українського дерева”⁴.

Проте, незважаючи на спроби наукового дослідження політичного русинства, в історіографії ще не проведено комплексного аналізу розгортання русинських течій в регіоні та спроб домогтися автономії Закарпаття. Саме тому стаття присвячена аналізу сепаратистських проявів у Закарпатті в 90-х рр. XX ст. та

спробі створення автономії. Також у дослідженні ми не оминули увагою спрямовані на стабілізацію життя в краї дії української влади і національно-демократичних організацій.

Унаслідок демократизації суспільства влада на Закарпатті втрачала контроль над ситуацією, а тому ще в 1989 р. в Ужгороді для місцевої партноменклатури негласно організовується серія “русинських” семінарів для вишколу ідеологів русинського сепаратизму⁵. 9 лютого 1990 р. пленум Закарпатського обкому КПУ обрав першим секретарем М.Волощука, який зробив своїм гаслом локальний сепаратизм. На думку О.Гавроша, позицію М.Волощука визначили як особисті стосунки, так і вплив Галичини, де комуністи втратили владу⁶.

У зв’язку зі спробами національно-демократичних організацій зупинити будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції М.Волощуку доводилося часто бувати в Москві. За спостереженнями журналіста М.Бабидоровича, після чергового повернення М.Волощука з Москви слідував новий спалах політичного русинства на Закарпатті⁷.

Партійні ЗМІ намагалися зупинити розвиток національної самосвідомості закарпатських українців, роздмухували напруження і ворожнечу між Закарпаттям та Галичиною⁸. На сторінках преси галичан звинувачували навіть у тому, що вони відмовилися поставляти в край цигарки, горілку, кондитерські вироби, натомість масово скупляли в закарпатських магазинах товари⁹.

17 лютого 1990 р. в Ужгороді відбувся установчий з’їзд русинів, який проголосив утворення “Товариства карпатських русинів” (згодом Общество подкарпатских русинов (ОПР)). У статуті організації проголошувалися різні види культурно-освітньої праці: збір фольклору та багатств русинської мови, дослідження русинської історії¹⁰. Проте окремі члени товариства розпочали агітацію за “відрубність закарпатоукраїнського населення від своїх східних братів, протиставляючи русинів українцям і росіянам”¹¹.

ОПР пішло на активне зближення з шовіністично налаштованими елементами із Товариства угорської культури Закарпаття. В інтерв’ю угорській газеті “Пешті гірлап” від 14 квітня 1990 р. лідер товариства Ш.Фодо, аналізую-

чи русинські антиукраїнські настрої, відзначив: “Я не кажу, що радію з цього... але ми це використаємо”¹². Свідченням зближення русинських діячів з угорськими організаціями Закарпаття стало ініціювання ОПР перейменування вулиць Ужгорода на честь угорських діячів, а також підтримка близькими до русинства структурами реабілітації угрофільських політиків А.Бродія та С.Фенцика. З’явилися навіть заяви окремих лідерів угорських інституцій з вимогою “надання права корінному населенню повернути в документах свою одвічну національність”¹³.

Політична допомога угорській меншині з боку політичних інститутів Угорщини в основному виражалася в обережній підтримці автономістських прагнень закарпатців (обласна автономія, угорський автономний округ, вільна економічна зона)¹⁴. Пізніше стало відомо, що в Будапештському парламенті були спроби екстремістських парламентаріїв перешкодити ратифікації договору між Угорщиною і Україною, який стверджував принцип непорушності кордонів обох країн¹⁵.

Після проголошення Декларації незалежності УРСР активізується агітація за політичне русинство. 29 вересня 1990 р. на засіданні правління товариства прийнято “Декларацію Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки”. У ній заперечувалися правильність і законність законодавчих актів Верховної Ради СРСР і УРСР 1945-1946 рр. про возз’єднання Закарпатської України з УРСР, єдино законним і чинним визнавалось рішення про утворення 8 жовтня 1938 р. автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини¹⁶.

Обласне керівництво заявляло, що високі посади в краї повинні належати виключно закарпатцям¹⁷. Серед закарпатців за сприяння обкому КПУ поширювалася ідея створення вільної економічної зони. Її базою мали стати підприємства союзного підпорядкування і зарубіжні фірми¹⁸. Крім того, 14 липня 1991 р. товариство угорської культури прийняло “Декларацію про автономний статус Закарпаття”. Така подія не могла відбутися без консультацій з місцевою владою¹⁹.

Натомість 21 листопада 1990 р. з'явилася заява 13 керівників політичних та громадських організацій краю, в якій було визнано декларацію антинауковою, а її авторів такими, що “ніяк не хочуть рахуватися з процесом спонтанного українського національного самоусвідомлення народних мас...”. 15 лютого 1991 р. в пресі була опублікована заява 17 діячів науки і культури Києва – вихідців із Закарпаття, яка спрямовувалася проти Декларації ОНР²⁰.

Невдалий серпневий переворот 1991 р. ДКНС змусив обласну владу активніше поширювати ідеї автономії. Так, 27 серпня 1991 р. розпочинає роботу сесія обласної ради, на яку винесено питання про автономію Закарпаття. 16 вересня 1991 р. політичні русини проводять прес-конференцію, а 17 вересня ініціюють мітинги в Ужгороді та Мукачеві з вимогами автономії²¹.

Група націонал-демократів розпочинає голодування під стінами облради з вимогою відставки М.Волощука та зняття з порядку денного питання про автономію. У ніч з 28 на 29 вересня 1991 р. міліція пробує розігнати наметове містечко і б'є голодуючих. Громадська думка схиляється в бік підтримки пікетувальників, а студенти місцевого університету оголошують страйк²². 1 жовтня 1991 р. найбільш одіозні обласні керівники подали у відставку, а наступного дня сесія перервала роботу і голодування було припинено. Влада пообіцяла звернутися до ВР України з пропозицією переобрати облраду на багатопартійній основі, відклала розгляд питання про статус Закарпаття²³.

Проте 31 жовтня 1991 р. Закарпатська обласна Рада вирішила провести місцевий референдум щодо надання області статусу автономної території як суб'єкта незалежної України. Обласна номенклатура також поширювала чутки про утворення нового адміністративного утворення у складі Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей з центром у Львові²⁴. Ідею автономії також підтримало Товариство угорської культури Закарпаття, яке за два тижні до референдуму об'єдналося з товариствами русинів, словаків, циганів і німців у Демократичну лігу національностей Закарпаття.

Згаданим рішенням обласна влада проігнорувала негативні відгуки РУХу, ТУМ, “Просвіти”, “Меморіалу”, Республіканської та Демократичної партій,

Фонду культури, кафедр історії України, української мови, української літератури Ужгородського університету, творчої і наукової інтелігенції Києва – вихідців із Закарпаття та ін.²⁵.

У відповідь на такі дії Президія Верховної Ради в постанові від 6 листопада 1991 р. звернула увагу Закарпатської обласної Ради на порушення Конституції і Закону УРСР “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” і скасувала рішення про проведення референдуму. Комісіям ВР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування, у питаннях законодавства і законності було доручено провести в обласній раді відповідну роз’яснювальну роботу з цього питання²⁶. Завдяки втручання Л.Кравчука референдум про автономний статус Закарпаття було замінено референдумом про надання області статусу особливої самоврядної адміністративної території²⁷.

1 грудня 1991 р. 78 % виборців на обласному референдумі підтримали ідею самоврядної адміністративної території. Такий результат значною мірою був наслідком активної пропаганди в обласних ЗМІ, а також привабливими гаслами референдуму²⁸. Одночасно згідно з рішенням Березівської райради від 14 вересня 1991 р. на території району проводився місцевий референдум про утворення національно-адміністративної одиниці – Угорського автономного округу. 82 % виборців підтримали цю ініціативу²⁹. Як відзначали І.Мигович та А.Колібаба, на початку 90-х рр. в угорськомовних районах спостерігалось своєрідне троєвладдя: місцеві Ради, представники Президента та ради і осередки Товариства угорської культури Закарпаття³⁰.

6 березня 1992 р. Закарпатська облрада вирішила просити ВР України прийняти закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та узаконити національність “русин”³¹. 22 червня 1992 р. була прийнята постанова про право населення на відновлення і зміну національності за своїм бажанням³². Однак на кінець 1993 р. про себе заявили як русини 55 осіб, на кінець 1994 р. – 96³³.

ОПР активно виступала за реалізацію наслідків референдуму про спеціальну самоврядну територію, вільну економічну зону на Закарпатті. Проте проект створення на всій території Закарпаття вільної економічної зони був відхилений Верховною Радою України³⁴.

31 березня 1992 р. голова ОПР І.Турияниця підписав з проректором Ніредьгазького педінституту І.Удварі угоду, згідно з якою кафедра української і русинської філології зобов'язувалася надавати допомогу русинам у дослідженні історії русинської мови і літератури³⁵. Крім того, 25 квітня 1992 р. сесія Берегівської районної Ради схвалила проект закону “Про угорський автономний округ”. Документи були направлені у всі державні інституції, але залишилися без відповіді. Помітною була лише незначна активізація СБУ³⁶.

Ще в 1991 р. ОПР, очолюване російськомовним письменником В.Сочкою (Боржавіним), визнало своїм прапором триколірне знамено Російської імперії³⁷. Поїздки представників русинства за кордон спровокували Республіканську партію Чехо-Словаччини ще в 1991 р. подати заяву до Міжнародного суду в Гаазі з вимогою розглянути питання про “незаконне приєднання Закарпатської України до СРСР”³⁸. На початку 1992 р. діячі ОПР звернулися до чехословацького парламенту з вимогою приєднати Підкарпатську Русь до Чехо-Словаччини³⁹. Крім того, була заява правління товариства до Генерального Секретаря ООН з проханням вплинути на керівництво держави виконати вимоги народу Підкарпатської Русі⁴⁰.

У березні 1992 р. русинофільський рух набув виразної політичної форми у вигляді Підкарпатської республіканської партії (ПРП), яка задекларувала мету утворити “незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь по типу Швейцарії”. У цьому ж році діячі ПРП донесли свої вимоги до ряду американських громадських організацій, переконали З'їзд народних депутатів Росії в необхідності створити депутатську групу для вивчення обставин ліквідації автономії Закарпаття у 1946 р.⁴¹.

ОПР, користуючись підтримкою Асоціації демократів Закарпаття та об'єднань національних меншин краю, провела 28 листопада 1992 р. Форум

громадськості на підтримку статусу Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території в складі України. Організація розробила проект програми проведення в регіоні земельної реформи і вживала інших заходів для повернення на свій бік селянства⁴². Існував також проект Закарпатського інституту Схід-Захід (м. Нью-Йорк) під керівництвом Е.Мроза, що передбачав створення єврорегіону в складі Закарпаття і заселених переважно русинами районів Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії⁴³.

З метою протидії ідеї надання області статусу спеціальної самоврядної території та вільної економічної зони в регіоні було створено Українську Народну Раду Закарпаття (УНРЗ), до якої увійшли 16 суспільно-політичних організацій. Осердям УНРЗ стала крайова організація Руху, але в середовищі новоутвореної структури існували серйозні протиріччя⁴⁴.

Переміщення акцентів на політичні вимоги серед керівництва політичного русинства привела до деякого відсіву його прихильників, і водночас до посилення радикалізму окремих діячів і груп. Так, в середині травня 1993 р. на прес-конференції в Братиславі було презентовано т.зв. “Временне правительство Подкарпатської Руси” (ВППР)⁴⁵.

Національно-демократичні сили та більшість обласної ради Закарпаття на утворення та діяльність ВППР відреагувала негативно. Навіть русинські діячі В.В.Сарканич, І.Д. Талабішка вважають, що створення ВППР відбулося завдяки діяльності спецслужб задля дискредитації русинства, щоб “грабувати спокійно, безпечно, не зустрічаючи організованого масового спротиву”⁴⁶.

Ситуація в краї ускладнювалась через падіння виробництва, економічної нестабільності, а також внаслідок конфесійних протиріч. Так, частина греко-католиків Закарпаття орієнтувалася на безпосереднє підпорядкування Риму, інші – за входження до Львівської греко-католицької єпархії. Дійшло до того, що в 1993 р. владика Мукачівської єпархії відмовився висвятити і прийняти на роботу сімох випускників Мукачівської духовної семінарії тільки за те, що вони наважилися віднести себе до українців. Крім того, греко-католикам Закарпаття

знадобилося майже два роки, щоб домогтися права проводити Службу Божу в Ужгородському катедральному соборі українською мовою⁴⁷.

У цей час продовжувалися звернення діячів русинства як до української влади, так і до іноземних урядів та міжнародних організацій. Так, у грудні 1994 р. Т.Ондик звернувся до російського президента із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною. Того ж 1994 р. прем'єр-міністр ВППР І.Туряниця надіслав президентам США та Угорщини мадярофільський меморандум “Воля і демократія Закарпаттю”. Пізніше, 21 березня 1995 р. на адресу президента України Л.Кучми ВППР надіслав заяву з вимогами кодифікації національності “русин” і русинської мови та визнання результатів референдуму від 1 грудня 1991 р.⁴⁸.

Унаслідок активності ОПР у жовтні 1996 р. Регіональна нарада Організації Непредставлених Народів у естонському місті Пюхаярве ухвалила резолюцію “Про статус Автономної Республіки Підкарпатської Русі і право вільного національного самовизначення русинів”, в якій виступила за відновлення автономного статусу Закарпаття та повернення закарпатським русинам їхньої справжньої національності⁴⁹.

Певний вплив на спалахи діяльності русинських організацій мали періоди активізації роботи над новою Конституцією України. Так, група активістів автономістського руху (І.Туряниця, Ю.Думнич, П.Годьмаш) звернулася 26 січня 1996 р. з позовною заявою до Верховного Суду України. Позивачі відстоювали думку, що в конституції України “необхідно врахувати факт юридичного існування Закарпатської автономної республіки” і просили визнати недійсним Указ Президії ВР УРСР “Про утворення Закарпатської області в складі Української РСР” від 22 січня 1946 р.⁵⁰.

У зв'язку з активізацією русинства Державний комітет України у справах національностей та міграції підготував директиву “План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів” (№13 – 884/2 від 7.10. 1996 р.). З погляду русинів, цей документ був спрямований на остаточну асиміляцію русинів⁵¹.

Зокрема, перед МЗС, Міністерством юстиції та НАН України ставилось завдання своїми засобами впливу чітко “окреслити і задекларувати безперспективність ідей відокремлення чи автономізації Закарпаття на будь-якій основі”. Українським громадам Словаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Польщі передбачалось надавати ідеологічну, матеріальну, кадрову і культурну підтримку⁵².

Міністерство культури і мистецтв, Міністерство освіти, Закарпатська облдержадміністрація повинні були працювати над зміцненням позицій українськості Закарпаття, інтеграцією його населення в соціально-політичний та духовно-культурний простір України. Планувалось розширити подачу в ЗМІ матеріалів про Закарпаття, акцентуючи увагу на тому, що цей регіон є споконвічною українською землею, а місцеві українці – невід’ємною складовою частиною української нації⁵³.

У рамках плану було віддано розпорядження Закарпатській облдержадміністрації запобігти проведенню локальних референдумів з метою виявлення “самоідентифікації” українців Закарпаття (русини чи українці). Ця вказівка мотивувалась науковою некоректністю постановки питання і небезпекою отримання через “живу традицію давньої самоназви “русин” законної підстави для визнання русинів Закарпаття окремою нацією”⁵⁴.

Одночасно директива передбачала створення постійної міжвідомчої групи з координації вивчення проблем русинства та внесення уточнення до створюваних проектів Переліків національностей і мов. Крім того, на Генеральну прокуратуру, МВС України та Закарпатську облдержадміністрацію було покладено обов’язки здійснювати попереджувально-роз’яснювальну роботу з лідерами та активістами політичного русинства, спрямовану “на запобігання розширенню його впливу та недопущення створення політичних структур з чітко вираженою сепаратистською спрямованістю”⁵⁵.

Незважаючи на урядові заходи, порівняно з 1990 р. кількість русинських організацій на Закарпатті збільшувалася. Крім ОПР, виникли також Закарпатське товариство імені О.Духновича, Русинське науково-освітнє товариство.

Всі вони, як вважає О. Майборода, утворювалися з офіційною метою сприяння розвитку русинської мови та культури, але й солідаризувалися з гаслами “політичного русинства”⁵⁶.

Лідери русинського руху в стосунках з українською владою використовували підтримку політиків, які мали доступ до владних інстанцій і ідентифікували себе русинами (І.Баранчик, І.Мигович). Їх вимоги продовжувала підтримувати Демократична ліга національностей Закарпаття. Зокрема, на конференції в Ужгороді “Міжетнічні відносини у Закарпатській Україні” (вересень 1998 р.) організація засудила насильницьку українізацію і подала пропозиції кодифікувати національність “русин” і надати Закарпаттю автономію⁵⁷.

У лютому 2000 р. голова правління ОПП В.В.Сарканич звернувся до прем'єр-міністра України з пропозицією виконати вимоги русинських організацій. У свою чергу Державний комітет України у справах національностей та міграції у відповіді на звернення від 16 лютого 2000 р. (№4-13 / с2) відзначив, що з точки зору науки “русини є частиною українського етносу”. Комітет висловився за розвиток культури українського населення Закарпаття і заперечив можливість визнання русинів як національної меншини України. Одночасно ініціаторів звернення заспокоїли, що етнонаціональні орієнтації окремих осіб є їх особистою справою і у випадку адміністративно-територіальної реформи не планується включення Закарпатської області у ширше утворення, а ідея перейменування області є недоцільною⁵⁸.

Черговий раз русинський рух активізувався у зв'язку з всеукраїнським переписом населення в грудні 2001 р. “Тихо, спокійно, але впевнено, з гідністю і розумінням історичного значення... кожний з нас, чиї предки були русинами, поверне собі ім'я батьків, дідів, прашурів і запишеться Русином” – закликали населення Закарпаття в листівці русинські активісти⁵⁹. В листі Закарпатської облдержадміністрації та обласної ради від 13 серпня 2001 р. до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ВР України на основі Закону України “Про національні меншини в Україні” було аргументовано, що русини є відмінною від українців національністю і тому

“...національність “русин” повинна ввійти до державного реєстру під час перепису населення в поточному році”⁶⁰.

У результаті перепису населення 10100 осіб записали себе русинами⁶¹, що не мало однозначного трактування. На думку русинів, це число дало підстави вважати, “што ми уже народ і маємо по Законам і Конституції свої права”⁶². Крім того, житель м. Сваляви Ф.Фалес створив прецедент, оскільки в квітні 2002 р. через суд домігся присвоєння йому національності “русин”⁶³. Натомість О.Мишанич стверджує, що результати перепису в області започаткували кінець русинства⁶⁴.

Новим приводом до активізації русинства стало святкування 24 квітня 2003 р. 200-річчя з дня народження О.Духновича. ОПР звинуватило жителів сусідніх областей в тому, що вони “заняли всі керівні пости і командують нами”. Причиною економічних негараздів краю русини назвали політику Києва і виступили за те, “што би ніко із чужих не командував на нашій землі і доводив би нам народ до бідноти”⁶⁵.

Крім того, в 2003 р. русини започаткували пропагандистську компанію, опираючись на надруковану в газеті “Карпатський євроміст” працю І.Попа “Умертвленний європеїзм и утаенное политическое предательство”. Автори передмови В.Сарканич та І.Талібашка сучасне становище краю оцінили наступним чином: “Достатньо згадати катастрофічні повені, поглянути на голі схили гір..., висохлі джерела, до межі обмілілі ріки, на лісовози і водовози, які снують по розбитим дорогам і вивозять задарма наше з вами добро; на дітей, які страждають від загального фізичного недорозвитку внаслідок хронічного недоїдання, на виснажені обличчя старих... людей”⁶⁶.

Русини вважають, що природні ресурси краю експлуатуються українською владою. Для доказу своєї правоти вони посилаються на статті 15, 18 Конвенції №169 “Про корінні народи” Міжнародної організації праці від 27 червня 1989 р.⁶⁷. Звинувачуючи українську владу, автономісти зарахували до неї і “аморальних брехливих олігархів”. Як приклад зловживань ними, називається будівництво в районі с. Збини Воловецького району на площі 1700 га дачі

В.Медведчука⁶⁸. Проте, це звинувачення видається недоречним, оскільки останній вихідець із Закарпаття.

Підсумовуючи, відзначимо, що активізація русинства на початку 90-х рр. відбулася в умовах зростання етнополітичної активності населення колишнього СРСР і за сприяння партійно-державного апарату Закарпатської області. Партноменклатурні кола сподівались використати русинофільство як протидію діяльності українських національно-демократичних організацій і зберегти свій вплив в краї. Відіграли свою роль і загальносоюзні органи влади, які на протигагу державницьким тенденціям розпалювали регіональні сепаратистські рухи в Україні.

Зі здобуттям Україною незалежності політичне русинство підживлювалося значною мірою за рахунок економічної нестабільності та зубожіння населення. Відносна стабілізація соціально-економічного становища, добросусідські відносини України з країнами-сусідами і утвердження централізованої вертикалі влади на місцях призвели до поступового зниження впливу радикальних русинських лідерів. Проте стаття жодним чином не вичерпує потреби дослідження політичного русинства. Залишається малодослідженою структура, програмові засади та діяльність русинофільських організацій, їх стосунки з органами влади, організаціями національних меншин краю та зовнішніми чинниками.

---

¹ Белега Ю. Відповідь професору Магочі: З приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки // Дзвін. – 1993. – №1. – С.88-96; Віднянський С. Прояв “закарпатського сепаратизму”? // Політика і час. – 1993. – №12. – С.51-56; Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний пугч? // “І”. – 2002. – Ч.23. – С.304-311; Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча “Карпато-Українська держава” // Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів.: “За вільну Україну”, 1994. – С.V-XXIV; Майборода О. “Політичне русинство”: Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – 25 с.; Мишанич О. Обережно – автономія // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада; Панчук М. Політичне русинство // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби – К.: Політична думка, 1997. – С.319-333; Пасемко І. Камо грядеш, “карпаторусинство”? Закарпаття в умовах незалежної України // Вітчизна. – 1993. – №5-6. – С.115-118.

² Бача Ю. Русини – своєрідність проблеми і спекуляція нею // Республіканець. – 1992. – №3. – С.18; Горбаль М. Русини і Україна // Krakowskie Zeszyty Ukrainosnawce. Краківські українознавчі зошити. – Краків, 1993. – Т.1/2. – С.427-432; Маркус В. “Пудкарпатська

- республіка” на політичній шахівниці // Віче. – 1993. – №12. – С.110-119; Мушинка М. Політичний русинізм на практиці // Республіканець. – 1992. – №3. – С.19 – 23.
- ³ Гранчак І. Хто такі русини і чого вони хочуть // Політика і час. – 1993. – №12. – С.45-51; Магочій П.Р. Карпатські Русини. – Б.м.: Карпаторусинський научний центр, 2002. – 24 с.; Макара М.П., Мигович І.І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український істор. журнал. – 1994. – №1. – С.117-128; Мигович І. Закарпатський “синдром” // Мала енциклопедія етнодержавознавства – К.: Довіра. Генеза, 1996. – С.695-697.
- ⁴ Алмашій М., Макара М., Шарга М. Національність “РУСИН” (Аргументи і факти науковців) // Матеріали Свалявського районного Общества Подкарпатских Русинов (ОПР); Поп И. Подкарпатская Русь, 1938-1946. Умертвленный европеизм и утаенное политическое предательство // Матеріали Свалявського районного ОПР. – 22 арк.; Від Автономної Підкарпатської Русі до Суверенної Закарпатської України / Відповід. за вид. І.Туряниця. Зібрано... П.Годьмашем. – Ужгород: ОПР, 1996. – 45 с.
- ⁵ Довгей В. Передмова до другого видання книги... – С.V.
- ⁶ Гаврош О. Назв. праця. – С.306.
- ⁷ Там же. – С.307.
- ⁸ До суверенної України – чесним шляхом. Заява державних та громадсько-політичних організацій області // Закарпатська правда. – 1991. – 31 липня; Державний архів Івано-Франківської області, ф.П-1, оп.1, спр.5639, арк.142.
- ⁹ Ілько І. Вояж галицьких емісарів, або замальовки з натури про діяння закарпатноменклатури з переднім словом епілогом // За вільну Україну. – 1991. – 19 березня. – С.2.
- ¹⁰ Грегор О. Розділяй і владарюй або Русинська карта у шовіністичному покері Москви // Галичина. – 1990. – 25 листопада. – С.4.
- ¹¹ Балега Ю. Русинство: ідеологи і покровителі // Дзвін. – 1991. – №5. – С.96.
- ¹² Грегор О. Назв. праця – С.4.
- ¹³ Довей В. “Неорусинство”? Ні, тіньовий реваншизм // За вільну Україну. – 1992. – 20 березня. – С.3.
- ¹⁴ Товт М. Проблеми угорської національної меншини у сучасній Україні // Нова політика. – 1997. – №3. – С.27.
- ¹⁵ Маркус В. “Пудкарпатська республіка” // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра. Генеза, 1996. – С.783.
- ¹⁶ Мишанич О. То хто ж вони? До ідейних витоків новітнього “карпаторусинства” // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С.7.
- ¹⁷ Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – С.8.
- ¹⁸ Мойшевич Я. На чий млин вода? Як розуміють вільну економічну зону у Закарпатському обкомі КПУ // За вільну Україну. – 1991. – 5 червня. – С.5.
- ¹⁹ Гаврош О. Назв. праця. – С.309.
- ²⁰ Макара М.П., Мигович І.І. Назв. праця. – С.119-120.
- ²¹ Гаврош О. Назв. праця. – С.309.
- ²² Там же. – С.310.
- ²³ Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – С.8.
- ²⁴ Мишанич О. Обережно – автономія // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада. – С.2.
- ²⁵ Там же. – С.2.
- ²⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №4. – 28 січня. – С.85.
- ²⁷ Балега Ю. Відповідь професору Магочі: З приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки // Дзвін. – 1993. – №1. – С.92.
- ²⁸ Довгей В. “Неорусинство”? Ні, тіньовий реваншизм // За вільну Україну. – 1992. – 20 березня. – С.3.
- ²⁹ Товт М. Назв. праця. – С.27.
- ³⁰ Берені А., Зан М. Етнокультурний розвиток угорців Закарпаття (1989 – 2001 рр.) // Carpatica. – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип.24. – С.225.

-
- ³¹ Белега Ю. Відповідь професору Магочі: З приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки // Дзвін. – 1993. – №1. – С.93.
- ³² Віднянський С. Назв. праця. – С.55.
- ³³ Панчук М. Назв. праця. – С.323.
- ³⁴ Шарга М. Антирусини // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ³⁵ Довгей В. Передмова до другого видання книги... – С.VIII.
- ³⁶ Товт М. Назв. праця. – С.27.
- ³⁷ Пасемко І. Назв. праця. – С.118.
- ³⁸ Мишанич О. Обережно – автономія // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада. – С.2.
- ³⁹ Макара М.П., Мигович І.І. Назв. праця. – С.121.
- ⁴⁰ Горват М. Закарпатський Вавилон або державна ідея в парт-релігійному виконанні // Голос України. – 1993. – 3 квітня. – С.2.
- ⁴¹ Майборода О. Назв. праця. – С.10-11.
- ⁴² Макара М.П., Мигович І.І. Назв. праця. – С.122.
- ⁴³ Пасемко І. Назв. праця. – С.118.
- ⁴⁴ Горват М. Назв. праця. – С.2.
- ⁴⁵ Маркусь В. Назв. праця. – С.116.
- ⁴⁶ Сарканич В.В., Талабишка І.Д. Вмєсто предисловія // Матеріали Свалявського районного ОНР. – Арк.3-4.
- ⁴⁷ Довгей В. Передмова до другого видання книги. – С.X-XI.
- ⁴⁸ Майборода О. Назв. праця. – С.11-12.
- ⁴⁹ Там же. – С.11.
- ⁵⁰ Від Автономної Підкарпатської Русі до Суверенної Закарпатської України / Відповід. за вид. І.Туряниця. Зібрано... П.Годьмашем. – Ужгород: ОНР, 1996. – С.18.
- ⁵¹ Алмашій М., Макара М., Шарга М. Національність “РУСИН” (Аргументи і факти науковців) // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁵² План заходів щодо розв’язання проблем українців-русинів (Державний комітет України у справах національностей та міграції – №13-884/2 від 7.10. 1996) // Матеріали Свалявського районного ОНР. – Арк.1,4.
- ⁵³ Там же. – Арк.1,4.
- ⁵⁴ Там же. – Арк.2.
- ⁵⁵ Там же. – Арк.2-5.
- ⁵⁶ Майборода О. Назв. праця. – С.13.
- ⁵⁷ Там же. – С.13.
- ⁵⁸ Лист Голові правління Общества Підкарпатських русинів В.В.Сарканичу від Державного комітету України у справах національностей та міграції (№4-13 / с2 від 16.02.2000) // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁵⁹ Листівка “Чи є підстави вважати русинів самодостатньою етнічною спільнотою, окремим слав’янським народом?” // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Историческое обоснование обращения организаций Подкарпатских русинов к Совету Европы о непризнании властями Украины национальности подкарпатские русины, коренного населения Закарпатской области // Матеріали Свалявського районного ОНР. – Арк.2.
- ⁶² Листівка “Русины и Україна – у контексті перепису населення” // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁶³ Историческое обоснование... – Арк.4.
- ⁶⁴ Шарга М. Антирусини // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁶⁵ Листівка “Русины и Україна – у контексті перепису населення”...
- ⁶⁶ Сарканич В.В., Талабишка І.Д. Вмєсто предисловія... – Арк.1.
- ⁶⁷ Талабишка І.Д. Міжнародні правові акти // Матеріали Свалявського районного ОНР.
- ⁶⁸ Сарканич В.В., Талабишка І.Д. Назв. праця. – Арк.2.